

УДК 327 (477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.63.36>

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ НОВОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Ірина Кринична

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,*

*відділ проблем державного управління та адміністративного права
вул. Трьохсвятительська 4В, 01001, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2823-3397>*

У статті здійснено аналіз історичних та теоретичних засад російського геополітичного мислення щодо сучасних процесів у Центральній і Східній Європі, які характеризуються зростанням напруженості та зумовлені ревізійністською політикою Російської Федерації. Розкриті основні етапи формування російської геополітичної стратегії після розпаду СРСР, наголошено, що в цей період геополітичний простір регіону зазнав глибоких структурних трансформацій, які докорінно змінили баланс сил на європейському континенті. Визначено, що Україна в сучасній російській геополітиці опинилась у центрі нового протистояння між євроатлантичним і євразійським векторами розвитку, через що РФ, успадкувавши радянський потенціал та значну частину його ідеологічної спадщини, прагне зберегти вплив у регіоні, розглядаючи простір Центральної та Східної Європи, насамперед України, як ключову ланку в забезпеченні власної безпеки та реалізації імперських амбіцій. Досліджено вплив українського чинника на трансформацію безпекового середовища регіону, в межах якого Україна постає не лише об'єктом, а й активним суб'єктом геополітичних процесів, що визначає динаміку безпеки в Європейському просторі загалом. Обґрунтовано, що розпад СРСР відбувався в трьох взаємопов'язаних вимірах – внутрішньополітичному, економічному та ідеологічному, що засвідчило глибоку стагнацію радянської системи й втрату Москвою контролю над країнами колишнього Варшавського договору та новими державами постімперського простору. Акцентовано, що переломним моментом у визначенні геополітичного курсу України є «Помаранчева революція» 2004 року – акт громадянської непокори, який став символом розриву з Москвою та заявою про прагнення інтегруватися до євроатлантичних структур. Для російської геополітики це означало втрату стратегічного елемента «ближнього зарубіжжя» й зумовило радикалізацію політики щодо України. З геополітичної позиції Україна постає як провідник «таласократичної» стратегії, спрямованої проти «телурократичного» простору Хартленду, і ця дихотомія залишається визначальною для розуміння сучасної геополітичної динаміки Центрально-Східної Європи. Стверджується, що подальша конфігурація світового порядку значною мірою залежатиме від результатів війни в Україні та трансформації регіональної системи безпеки.

Ключові слова: геополітика, Центральна та Східна Європа, Україна, Хартленд, євразійство, російська геополітика, таласократія, телуократія, національна безпека, ревізійнізм, розпад СРСР, пострадянський простір.

Вступ. Сучасні геополітичні процеси в Центральній та Східній Європі характеризуються зростанням напруженості, спричиненої ревізійністською політикою Російської Федерації (РФ). Анексія Криму у 2014 році, агресія проти України, гібридні операції в пострадянських державах і втручання у внутрішні справи європейських країн засвідчили, що російська геополітика залишається інструментом реалізації експансіоністських

інтересів. У цьому контексті Україна постає не лише в ролі геополітичного бар'єру між Сходом і Заходом, але й у ролі ключового простору, від контролю над яким залежить можливість РФ зберегти вплив у Центральній та Східній Європі.

Актуальність дослідження українського виміру російської геополітики зумовлена не лише сучасними викликами, пов'язаними з агресивною зовнішньою політикою РФ, але й необхідністю глибшого осмислення історичних передумов і концептуальних засад російського геополітичного мислення. Вивчення цього феномену дає змогу зрозуміти спосіб мислення формування російських стратегічних інтересів, механізми впливу на сусідні держави, місце України в системі сучасних міжнародних відносин для вироблення ефективної стратегії протидії російським впливам, посилення національної безпеки України та зміцнення її позицій у регіональній і глобальній системах міжнародних відносин. Також український вимір російської геополітики в Центральній та Східній Європі є надзвичайно актуальним для розуміння логіки сучасних міжнародних процесів, зокрема трансформації безпекового середовища в Європі, формування нових альянсів та ослаблення старих інтеграційних моделей.

Метою статті є аналіз українського виміру російської геополітики в контексті трансформації безпекового середовища в Центральній і Східній Європі, а також визначення України як ключового чинника у формуванні нової регіональної архітектури.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**: проаналізувати історичні та теоретичні засади російського геополітичного мислення; розкрити основні етапи формування російської геополітики щодо Центральної та Східної Європи після розпаду СРСР; визначити місце України в сучасній російській геополітичній стратегії; дослідити вплив українського чинника на трансформацію безпекового середовища регіону; сформулювати висновки щодо перспектив протидії російському геополітичному впливу в умовах сучасних міжнародних викликів.

Стан розроблення проблеми. Проблематика геополітики та, зокрема, російського впливу в Центральній і Східній Європі має значну історію наукових досліджень і концептуальних інтерпретацій. Її теоретичне підґрунтя було закладено класиками політичної географії, представниками неоімперських шкіл мислення, а також сучасними західними та російськими аналітиками, які по-різному інтерпретували співвідношення сил на євразійському просторі.

Серед основних праць у сфері геополітичної теорії варто відзначити дослідження Г. Дж. Макіндера «Демократичні ідеали та реальність», в якому сформульовано концепцію «Хартленду» як центрального геостратегічного простору планети, в якій автор підкреслив, що контроль над Східною Європою є ключовим чинником планування над «серцевиною світу», а отже, над глобальною політичною системою. Ця концепція стала основою для формування подальших геополітичних моделей і безпосередньо вплинула на сучасне розуміння ролі України в контексті євразійських процесів.

У свою чергу К. Шміт у праці «Номос Землі в міжнародному праві» («*Jus Publicum Europaeum*», 2006) розглядає геополітику як форму просторового упорядкування світового правопорядку. Він наголошує на зв'язку між правовими, територіальними й цивілізаційними аспектами міжнародних відносин, що дозволяє інтерпретувати російську зовнішню політику як спробу переосмислення «номосу» Європи через призму власних імперських традицій.

Вагомий внесок у розуміння євразійської геополітики здійснив Ж. Тіріар у праці «Євро-радянська імперія від Владивостока до Дубліна» (2018), де обґрунтовується ідея створення континентального блоку, що мав би протистояти американському впливу. Його бачення євро-радянського альянсу значною мірою передбачало принципи, які згодом проявилися в риторичі неоевразійства та в сучасних геополітичних перспективах РФ.

Важливе значення для аналізу глобальних стратегій має праця З. Бжезінського «Велика шахівниця Америки та її геостратегічні імперативи», в якій Україна визначається як «геополітичний центр» Східної Європи. З. Бжезінський підкреслює, що незалежна Україна є вирішальною передумовою для обмеження імперських амбіцій Росії. Таким чином, у його концепції український вимір виступає критичним елементом для збереження стабільності в пострадянському просторі.

У сучасних дослідженнях, зокрема в статті Р. Райнхардта (2020), увагу зосереджено на еволюції концептуальних засад російської наукової дипломатії, що виявляє поступову інтеграцію геополітичних ідей у сфері «м'якої сили». Це підтверджує наявність у російській зовнішній політиці цілісного дискурсу, спрямованого на відновлення впливу через науково-культурні, інформаційні та гуманітарні канали.

Важливим джерелом для розуміння офіційного дискурсу російської геополітики стала Промова Президента Росії В. Путіна на 43-й Мюнхенській конференції з питань безпеки (2007), в якій відкрито задекларовано невизнання уніполярного світового порядку та прагнення Росії до ревізії чинних міжнародних структур. Саме ця риторика стала відправною точкою для практичного втілення концепцій геополітичного реваншизму в регіональній політиці.

Сучасні аналітичні підходи в працях Е. Гьоца «It's Geopolitics, Stupid: Explaining Russia's Ukraine Policy» (2015) та Т. Барнета «The Pentagon's New Map» (2005) акцентують увагу на зіткненні двох типів світових порядків – стабільних і «неконектованих» зон. Вони розглядають російську політику щодо України як частину ширшої стратегії боротьби за вплив у «переходових просторах», де формуються нові баланси.

У цьому контексті доречним є звернення до ідеологічних джерел радянського періоду, зокрема до праць В.І. Леніна, в яких закладено принципи класової боротьби, інтернаціоналізму та експансії як засобу зміцнення політичного впливу, які продовжують визначити логіку російського геополітичного мислення [2].

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про багаторівневість проблеми: від класичних геополітичних теорій і цивілізаційних моделей до сучасних концепцій гібридного впливу та наукової дипломатії. У науковому дискурсі простежується послідовна еволюція підходів до розуміння ролі України як центрального елемента у формуванні балансу сил між Заходом і Сходом, що підтверджує актуальність подальшого дослідження українського виміру російської геополітики.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження став комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів, що забезпечують системний і багаторівневий аналіз українського виміру російської геополітики в Центральній та Східній Європі, а саме: системний підхід використано для розгляду геополітичного простору як динамічної системи, у межах якої Україна відіграє ключову роль у балансі між євразійським і євроатлантичним напрямками розвитку; геополітичний підхід став базовим у дослідженні територіальних, просторових, стратегічних аспектів політики РФ та їх проєкції на Україну як центрального елемента російського геополітичного простору; цивілізаційний підхід застосовано для осмислення ідеологічних засад російського впливу в регіоні, а також для інтерпретації протистояння між євразійською та західноєвропейською цивілізаційними моделями; порівняльно-політичний метод дав змогу зіставити основні принципи російської геополітики щодо держав Центральної та Східної Європи, визначивши унікальність і специфіку українського досвіду. Також були використані методи контент-аналізу, структурно-функціонального аналізу й елементи політичного прогнозування.

Виклад основного матеріалу. Поняття «Східна Європа» є проблематичним, оскільки не існує єдиної думки ні в соціальних науках, ні в практичній політиці щодо меж цього регіону. Однак якщо розглядати Східну Європу виключно з геополітичного погляду, висвітлюється досить чіткий лейтмотив, за яким цей регіон відіграє певну роль, а мінливість і неточність формулювання зазвичай безпосередньо залежить від геополітичної структури світу.

Геополітичні зсуви, через які виникають неточності, можна інтерпретувати за допомогою концепції «*Nomos of the Earth*» Карла Шмітта, яка стала основою сучасного розуміння геополітичного порядку [1, с. 45]. «*Номос*» означає конкретний часовий період, коли всі соціальні процеси визначаються певними просторовими реаліями. Карл Шмітт виділив кілька «номосів» де кожен «номос» представляє певну конфігурацію світового порядку й охоплює історичний період від великих географічних відкриттів до «холодної війни».

Очевидно, що після розпаду СРСР відбулася й зміна «номосу», оскільки біполярна структура, що існувала в контексті «холодної війни», просто перестала існувати. У момент однополярності завдяки чітко визначеній та практикованій англо-американській геополітиці Захід продовжував втілювати свої основні «мондіалістські» тенденції. Після 1991 року в галузі геополітики як таласократи, так і телурократи сформулювали багато нових концепцій для реалізації своїх геостратегічних інтересів, але питання Центральної та Східної Європи завжди залишалося на порядку денному будь-якої геополітичної концепції.

Із завершенням Першої світової війни Східна Європа набуває чітко окресленого геополітичного значення. До цього часу вона існувала скоріше як культурна-ментальна карта, а з геополітичного погляду після поділів Польщі виступила, по суті, лише стиком між Російською імперією та Західною Європою. Водночас Сполучені Штати Америки здійснили першу спробу втілити свою ідеалістично-месіанську доктрину в європейський простір, зробивши новоутворені держави Східної Європи основним полем цього експерименту.

Саме в цьому контексті стає зрозуміло, чому Версальський мир суттєво відрізнявся від Віденського конгресу: якщо Віденський конгрес базувався на холодному раціональному розрахунку і прагнув відновити рівновагу сил, то американська модель, втілена через Версаль, була пронизана ліберальним ідеалізмом, який не міг укоренитися у старому європейському порядку без ліквідації ключових монархічних інститутів. У свій час навіть В. Ленін писав про концепцію Сполучених Штатів Європи й наголошував, що реалізація подібної ідеалістичної структури можлива лише за умов ліквідації європейських монархій, тобто фактично старої Європи [2, с. 341].

Отже, можна припустити, що в міжвоєнний період існувало два або навіть три типи Європи, якщо враховувати, що за часів СРСР Європа була суворо реалістичною та позбавлена моральних принципів у міжнародній політиці, крім національних інтересів, були експериментальні ідеалістичні країни Східної Європи, а також була Радянська Росія, політика якої, безумовно, час від часу відрізнялася, але тим не менш завжди зберігала «месіанське» комуністичне бачення міжнародних відносин. Після Другої світової війни геополітична ситуація різко змінилася і, найімовірніше, у бік телурократії (панування суші), а не таласократії (панування моря). У геополітичному плані СРСР зміг успішно розширити свій вплив на захід, утвердивши контроль над значною частиною Центральної та Східної Європи. Європейський геополітик Жан Тіріар вважав, що СРСР фактично перейняв геополітичну модель «Третього Рейху», тобто стратегію континентальної «суші». На його думку, це було цілком закономірно, оскільки саме в Німеччині сформувалася концепція, альтернативна англосаксонській морській геополітиці, тоді як у СРСР, як у класичній державі «суші», розвиток власної геополітичної думки був унеможливлений її офіційним ідеологічним запереченням [3, с. 56].

Тобто ідея євразійського простору Ж. Тіріара вплинула на формування неоевразійських концепцій у пострадянський період. Тим не менш, радянська стратегія після 1945 року фактично реалізувала континентальну логіку, спрямовану на зміцнення «влади суші» в євразійському просторі, та СРСР практично наблизився до ідеальних євразійських геополітичних кордонів. Отже, ідеї Ж. Тіріара щодо необхідності створення континентального блоку «від Владивостока до Дубліна» згодом справила істотний вплив на формування неоевразійської концепції в пострадянський період, яка стала ідеологічним підґрунтям сучасної російської доктрини.

Після розпаду СРСР геополітичний простір Центральної та Східної Європи зазнав глибоких трансформацій, що докорінно змінили баланс сил на континенті. Україна, яка стала незалежною державою в 1991 році, опинилась у центрі нового геополітичного протистояння між євроатлантичним і євразійським векторами розвитку. РФ, успадкувавши радянський потенціал і значну частину його ідеологічної спадщини, прагнула зберегти вплив у регіоні, розглядаючи простір Центральної та Східної Європи і насамперед України як ключову ланку в забезпеченні власної безпеки та реалізації імперських амбіцій.

Український напрям російської геополітики має системний характер і спирається як на історичні, цивілізаційні та культурно-ціннісні аргументи, так і на стратегічні міркування, пов'язані з контролем над енергетичними, військовими та комунікаційними ресурсами. Водночас Україна виступає не лише об'єктом, а й суб'єктом регіональної політики – чинником, що суттєво впливає на розподіл сил у Центрально-Східній Європі та визначає динаміку безпекових процесів у Європейському просторі загалом.

Отже, з розпадом СРСР «Хартленд» утратив свої геополітичні позиції. Унаслідок цього процесу з-під контролю Москви вийшли не лише держави – колишні члени Варшавського договору, а й країни, що виникли на території колишньої Російської імперії в період формування радянської державності. Зокрема, країни Балтії, Білорусь, Україна та Молдова, які раніше входили до складу СРСР, здобули незалежність, що суттєво змінило не лише геополітичне становище Росії, а й загальну конфігурацію світового геополітичного простору.

Сам процес розпаду СРСР є винятково важливим об'єктом наукового аналізу, оскільки демонструє багаторівневу стагнацію політичної, економічної та ідеологічної системи, що не має аналогів у новітній історії. З огляду на це для глибшого розуміння сучасної геополітики РФ у Центрально-Східній Європі доцільно звернутися до дослідження причин і наслідків розпаду.

Так, розпад Радянського Союзу відбувся в трьох вимірах, що охоплювали як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні процеси:

1) *Перший вимір* характеризується поступовим ослабленням міжнародного впливу СРСР. Цей процес розпочався приблизно у 1970-х роках і досяг свого апогею у 1980-х. Саме в цей період значного поширення набула пропагандистська кампанія, спрямована на викриття сталінських репресій та критичну оцінку тоталітарного радянського режиму. Навіть представники лівих політичних кіл у Західній Європі та світі схильні були долучатися до цієї критики, прагнучи зберегти легітимність у публічному просторі, де домінували демократичні цінності.

У 1980-х роках, особливо після приходу до влади М. Горбачова, радянське керівництво не лише не протидіяло цим тенденціям, а й частково їх підтримало. Ініційовані в межах політики «гласності» та «перебудови» дискусії призвели до поступового переосмислення радянського минулого: критика сталінізму переросла в критику ленінізму, що поставило під сумнів ідеологічні засади самого радянського ладу. У результаті цих процесів система

зовнішнього впливу СРСР – зокрема в країнах, які перебували поза його прямим контролем – зазнала дезінтеграції.

Водночас у Західній Європі комуністичні партії поступово перейшли на просистемні позиції. Значна частина комуністів, які здобули парламентські мандати, почали інтегруватися в політичні структури демократичних держав, що призвело до втрати ідеологічної «пасіонарності» та радикалізму. Цей процес можна розглядати як прояв ослаблення комуністичної ідеї на Заході.

В інших випадках негнучка політика Радянського Союзу щодо взаємодії з різними ідеологічними силами у країнах «третього світу», де існував потенціал для протидії західному впливу, стала серйозною стратегічною помилкою. У багатьох регіонах бракувало реальних передумов для формування повноцінних соціалістичних рухів. Показовим прикладом цього є ситуація в Афганістані, де Москва зробила ставку виключно на місцеві комуністичні сили, ігноруючи численні національні та релігійні групи, які за інших політичних умов могли би стати природними союзниками СРСР у протистоянні ліберальному капіталізму.

Таким чином, на початку 1990-х років зовнішній пояс радянського впливу у світі почав поступово дезінтегруватися. З геополітичної позиції це означало підрив глобального впливу «Хартленду» та ослаблення позицій Радянського Союзу як одного із центрів світової сили.

2) *Другим виміром* розпаду СРСР стала втрата контролю над країнами Східної Європи, яка завершилася припиненням дії Варшавського договору та ліквідацією соціалістичного табору. Це стало потужним ударом по найближчій зоні стратегічної оборони Радянського Союзу. У геополітичному сенсі цей процес можна розглядати як символічне «захоплення моря сушею» – метафоричне втілення переходу впливу від континентальних сил до морських держав, тобто «море» захопило те, що було поза контролем «суші».

Як зазначив Г.Дж. Макіндер: *«Хто править Східною Європою – той керує Серцевиною; хто править Серцевиною – той керує Світовим островом; хто править Світовим островом – той керує Світом»* [4, с. 28]. Ідеї Х. Макіндера про контроль над «серцевиною світу» зберігають актуальність і нині. У 1989 році ця макіндерівська парадигма, переосмислена та розвинута З. Бжезінським, почала реалізовуватися на практиці західними державами. На думку З. Бжезінського, «Євразійська шахівниця» є ключовим полем глобальної геостратегії США [5, с. 17].

Втрата Східної Європи означала для СРСР не лише геополітичну поразку, а й руйнування системи безпеки, що тривалий час забезпечувала його стратегічну стабільність, тобто він втратив важливий пояс оборони, що було катастрофічним геополітичним ударом, а з геополітичної точки зору – зробив усю структуру світу нестабільною. Особливо важливим є те, що ці втрати не були компенсовані жодними новими формами впливу чи союзами, що призвели до глибокої дестабілізації всієї світової геополітичної архітектури.

3) *Третій вимір* розпаду розпочався у 90-х роках, коли більшість союзних республік СРСР, включаючи Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку (РРФСР), заявили про свій суверенітет. У Росії почалася внутрішньополітична боротьба між керівництвом РРФСР на чолі з Б.М. Єльциним та керівництвом СРСР на чолі з М.С. Горбачовим. До червня 1991 року процес автономізації союзних республік набрав обертів, і їхні представники порушили питання про підписання нового Союзного договору щодо суверенних держав.

Так, 19 серпня 1991 року групи радянських лідерів, як-от Г.І. Янаєв, Д.Т. Язов, В.А. Крючков, Б.К. Пуго, В.С. Павлов та іншим, вдалося на деякий час взяти владу у свої

руки, маючи на меті запобігти розпаду СРСР, заарештувавши М.С. Горбачова у м. Форосі (Крим), де він перебував у відпустці. Однак вищеперерахованим чиновникам, які в такий спосіб захопили владу, не вистачило імпульсу в кожному аспекті політики. Через декілька днів стало зрозуміло, що атака консерваторів, які намагалися врятувати СРСР, провалилася і М.С. Горбачов повернувся до Москви, але відтепер влада в країні та в її столиці перейшла до Б.М. Єльцина і для її закріплення необхідно було розпустити СРСР, тоді як роль М.С. Горбачова на той час залишалася номінальною.

Отже, внутрішньодержавна боротьба була лише класичним геополітичним протистоянням між силами «моря» та «суші», проте на рівні еліт. В образі СРСР ми, безумовно, бачимо тенденцію «Хартленду», тоді як спроба запобігти його розпаду – це спроба зберегти СРСР насамперед як геополітичну структуру, оскільки геополітика вища за ідеологію. Тоді як зі сторони М.Б. Єльцина, яка явно є представником «моря», потрібно було розпустити СРСР для закріплення свого панування, оскільки де-юре вони не мали б таких широких можливостей, як у випадку нової Росії.

Таким чином, після розпаду Радянського Союзу перед зовнішньою політикою Росії постало завдання налагодження відносин з найближчими сусідами – колишніми республіками СРСР. Це пов'язано з тим, що процеси, що розгорталися в близькому зарубіжжі, могли безпосередньо впливати на безпеку країни. Для більшості держав основні зовнішньополітичні завдання зосереджені в географічному регіоні, де вони розташовані. Тому відносини із сусідніми країнами завжди мають пріоритетне, ключове значення та становлять перше коло занепокоєння дипломатів. Для Росії – це держави пострадянського простору, які були, залишаються і будуть у найближчій історичній перспективі зоною її життєво важливих інтересів.

Росія, як представниця телуократії, має геополітичну тенденцію до експансії земель у межах Європи. Основним напрямком експансії історичної Русі був Південний Схід, тоді як у західному напрямку Росія зазвичай зустрічала запеклий опір, тим не менш, рух відбувався, але він уже мав суто завойовницький характер, представлений як повернення історичних земель Київської Русі. З розпадом СРСР у західному напрямку Росія територіально повернулася приблизно до XVI ст., що видається величезною трагедією для неї. Враховуючи, що протягом чотирьох століть – від правління Василя III до Олександра III – територія Російської держави надзвичайно розширилася, тому такі територіальні втрати слід розглядати як надзвичайно серйозний геополітичний та психологічний удар.

Отже, якщо враховувати класичну геополітичну природу Східної Європи, включаючи Україну та Білорусь, неможливо не помітити всю вразливість Росії із західного напрямку, якщо ці держави не підкоряться безпосередньо Москві.

Із цієї причини реінтеграція пострадянського простору є «геополітичною максимомою» сучасної Росії. Така реінтеграція не обов'язково передбачає відновлення Російської імперії чи Радянського Союзу, оскільки йдеться передусім про геополітичну необхідність, – прагнення відновити контроль над стратегічно важливими регіонами, що забезпечували колишній статус великої держави. Водночас рушійні сили такої політики можуть бути різними: від прагматичного неонацизму до іредентиських і неоімперських настроїв, які набувають особливої актуальності в умовах сучасного геополітичного протистояння.

На початковому етапі зовнішня політика РФ характеризувалася прагненням інтегруватися в ліберальний світовий порядок, про що, зокрема, свідчив перший міністр закордонних справ Росії А. Козирев. Однак із приходом Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ зовнішньополітичний курс РФ зазнав майже радикальних змін. «Доктрина Примакова», на відміну від «Доктрини Козирєва», ґрунтувалася на усвідомленні реалій однополярного світу, сформованого після завершення «холодної війни». У межах цієї

концепції наголошувалося на необхідності захисту національних інтересів Росії, підтриманні партнерських відносин із традиційними союзниками та протидії односторонньому домінуванню США у глобальній політичній системі. Це становило суттєвий контраст із зовнішньополітичною позицією А. Козирева, орієнтованою на інтеграцію до західного світу. Як зазначає Р. Райнхардт (2020), розвиток російської наукової дипломатії у 1996–2016 рр. мав виразно концептуальний характер, відображаючи еволюцію від ліберально-західницької парадигми до формування самостійної геополітичної доктрини РФ [6, с. 386].

Політика В. Путіна стала виразом сукупності геополітичних, соціальних та ідеологічних тенденцій, що загалом відповідають основним принципам телурократичної (континентальної) цивілізації. Якщо зовнішньополітична діяльність М. Горбачова та Б. Єльцина в багатьох аспектах суперечила силовим лініям російської геополітики, то правління В. Путіна, навпаки, означало повернення до континентальної логіки – відновлення геополітичної ідентичності Росії як «держави суші». У цьому контексті концепт «Хартленду» отримав новий шанс відродити контроль над центральноєвразійським простором, тим самим кинути виклик однополярній моделі світу, що зіткнувся зі значною перешкодою після завершення «холодної війни».

Період правління В. Путіна ознаменувався активізацією інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які реалізувалися у двох основних вимірах – економічному та безпековому. З одного боку, було започатковано економічну інтеграцію держав «Співдружності Незалежних Держав» (СНД); створено «Євразійське економічне співтовариство» (ЄврАзЕС), а також «Єдиний економічний простір» (Росія, Білорусь, Казахстан за участі України) та «Митний союз» (Росія, Казахстан, Білорусь). З іншого боку, – у сфері безпеки було створена «Організація Договору про колективну безпеку» (ОДКБ), що мала на меті забезпечення військово-політичної координації в межах євразійського регіону.

Водночас після 2022 року, внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну, геополітична ситуація на пострадянському просторі зазнала глибокої трансформації, що засвідчила перехід від політики регіональної інтеграції до політики ревізйонізму та прямої експансії.

Розглядаючи Україну в контексті російської геополітики, необхідно зазначити низку ключових історичних подій, що визначили її подальший геополітичний курс. Однією з таких подій стала «Помаранчева революція» (або «Помаранчевий майдан») у грудні 2004 року – акт громадянської непокори, пов'язаний з президентськими виборами.

Вибірчий процес відбувався між амбівалентним політиком В. Януковичем, який орієнтувався на збереження тісних відносин із Росією, та прозахідними політиками В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Спочатку В. Януковичу вдалося отримати більшість голосів, однак масові протести проти фальсифікацій призвели до перерахунку голосів, за результатами якого перемогу здобув В. Ющенко. Відбулася подія, яка стала поворотним моментом у зовнішньополітичному самовизначенні України. Завдяки цій події Україна задекларувала прозахідну позицію та почала активно протистояти будь-яким російським інтеграційним ініціативам на пострадянському просторі, у результаті чого Росія розцінила «Помаранчеву революцію» не лише як внутрішньополітичний процес, а як пряме втручання Заходу у справи пострадянського простору. У свою чергу успіх українського громадянського протесту розглядався як загроза власній сфері впливу та як прецедент можливих «кольорових революцій» на території Росії чи в інших союзних державах. У цей час Росія почала посилювати контроль над сусідніми країнами, формуючи нову ідеологію протидії західному впливу – ревізйоністську, що передбачала відновлення її геополітичної присутності в Центральній та Східній Європі.

«Помаранчева революція» стала «точкою розриву» між Києвом і Москвою, коли Україна вперше відкрито заявила про прагнення інтегруватися в євроатлантичні структури, що для російської геополітики означало втрату ключового елемента «ближнього зарубіжжя» та спричинило подальшу радикалізацію у відносинах з Україною.

Отже, з геополітичного погляду Україна стала провідником «таласократичної» політики, спрямованої проти Росії та інтеграції з нею. Уся картина пострадянського простору в епоху В. Путіна була і є полем прозорого та чіткого протистояння між цивілізацією «суші» – Росія та її союзники – та цивілізацією «моря»: ГУУАМ – «Організація за демократію та економічний розвиток» у складі Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану, Молдови.

Таким чином, «Хартленд» прагнув розширити зону свого впливу на пострадянському просторі шляхом активізації інтеграційних процесів у межах СНД. У свою чергу західні держави, навпаки, намагалися обмежити геополітичну експансію Росії, замкнувши її у власних межах і поступово інтегруючи новоутворені держави пострадянського регіону в західний політичний та безпековий простір. У цьому контексті Томас Барнетт у своїй геополітичній концепції «Нова карта Пентагону» запропонував нову модель світової безпеки XXI ст. як трансформацію логіки війни та миру. За Т. Барнеттом (2005), світ поділяється на «ядро» – стабільну частину, інтегровану у стабілізований порядок, та «розрив» – зони нестабільності, де йде боротьба за вплив зіткнення інтересів провідних держав [7, с. 102].

Ближче до кінця другого президентського терміну у 2007 році В. Путін наблизився до формалізації своїх геополітичних поглядів у більш послідовний спосіб. Ця формалізація, хоча й приблизна, але стала його відомою промовою на 43-й Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 року. У цій промові В. Путін розкритикував однополярну структуру сучасної світової системи та описав своє бачення місця та ролі Росії в сучасному світі з урахуванням реалій та загроз. На відміну від більшості декларацій, ця промова, яка отримала назву «Мюнхенська промова», була важливим маркером зміни геополітичної парадигми РФ. У своїй доповіді В. Путін зазначив: *«Однополярний світ, запропонований після холодної війни, також не матеріалізувався. Це світ одного господаря, одного суверена. І це, зрештою, фатально не лише для всіх, хто перебуває в рамках цієї системи, але й для самого суверена, бо руйнує його зсередини»* [8].

Мюнхенська промова фактично відображає геополітичний провал Росії та відкрито заперечує однополярний світовий порядок, ставить під сумнів наявний стан речей та оскаржує світову систему, що склалася після розпаду СРСР. В. Путін критикує вектор політики США як гегемона таласократичної стратегії у світовому масштабі та засуджує їхню національну агресивну діяльність.

Отже, виступ В. Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки став переломним моментом у відносинах Росії та Заходом, адже він уперше публічно зафіксував відмову Москви від політики інтеграції в західний світовий порядок і окреслив курс на формування багатопольярного світу, в якому Росія як велика світова держава прагне відігравати роль одного з незалежних центрів сили, який проводитиме незалежну політику.

Багатопольярність, про яку йшлося, є, по суті, усталеним фактом у сучасному контексті, в якому немає єдиного центру чи периферії, як за однополярності. У цьому контексті існує багато суб'єктів, які прагнуть до регіональної економічної та військово-політичної інтеграції. Для Росії як єдиного геополітичного утворення Україна являє собою дуже важливий простір у всіх сферах, починаючи із суто військово-стратегічної, гео економічної та закінчуючи символічною точкою зору. Слід зазначити, що хоча інтеграційні ініціативи Росії щодо України здійснювалися з 90-х років, однак вони не носили активного характеру через політичну неадекватність російського керівництва того періоду. За часів правління

В. Путіна політика Росії дещо вирівнялася, але вона все ще не була цілісним геополітичним вектором. Однак з огляду на українсько-російські відносини загалом можна виявити досить усталену лінію «політики батога та пряника», яка присутня з самого початку відносин між країнами. Справжнім критичним моментом для Росії став чіткий сигнал нового керівництва в Києві про намір у будь-що підписати угоду про асоціацію з ЄС. Росія, з очевидних причин, не хотіла втрачати свій вплив в Україні, тому Кремль вирішив перейти до «жорстокої сили». На думку Е. Гьоца (2015), політика Росії щодо України зумовлена насамперед геополітичними факторами [9, с. 4].

Отже, Україна до 2013 року перебувала не в сприятливому геополітичному контексті, а Росія, як один із головних геополітичних суб'єктів, з 2008 року загалом мала досить незалежну від Заходу політику, тоді як радикальний розворот вектора України був противагою російському баченню геополітичної природи регіону. Контрінтеграційні процеси на пострадянському просторі не були вигідними для Росії, оскільки передбачали відхід від залежності Кремля.

Зважаючи на вищенаведене, повернемося до концепції Т. Барнетта (2005) «Нової карти Пентагона» [7, с. 102], в якій події в Україні після 2004 року автор розглядає як вияв геополітичної боротьби між «ядром» – Європейський Союз і НАТО та «зоною розриву», яку уособлює російський впливовий простір. Анексія Криму та воєнна агресія Російської Федерації на сході України, з одного боку, стали не лише актами порушення міжнародного права, а й спробою Росії втримати геополітичний контроль над частиною «зони розриву», яка поступово наближалася до «ядра», а з іншого боку, – західна політика інтеграції України через «Угоду про асоціацію з ЄС» та співпрацю з НАТО відображає спробу закріпити Україну у структурі глобального «ядра» Т. Барнетта.

Таким чином, український випадок наочно демонструє зіткнення двох геополітичних логік: російської, спрямованої на збереження телурократичного простору «Хартленду», та західної, яка намагається розширити зону стабільності «ядра» на схід від сучасних меж ЄС, і ця дихотомія залишається визначальною для розуміння сучасної геополітичної динаміки в Центральній та Східній Європі.

Висновки. З геополітичної точки зору, Україна виступає природним географічним бар'єром між Росією та Європою, контроль над яким визначає передусім домінування в «Хартленді» у контексті економічних відносин між РФ та європейськими країнами, а також має ключове значення для забезпечення оборонної стійкості регіону. Водночас прагнення України до європейської інтеграції традиційно розглядається у Кремлі як виклик, який не лише має геополітичний та економічний вимір, а й ставить під сумнів політичний авторитет російської влади.

У будь-якому разі загальні геополітичні передумови початку російсько-української війни є очевидними, водночас відкритим залишається питання щодо конкретного моменту її ескалації – зокрема, чому Кремль не розпочав повномасштабну операцію у 2014 році, обмежившись гібридними діями, а зробив це лише у 2022 році. Відповідь на це питання потребує комплексного та багаторівневого дослідження, оскільки лежить не тільки у площині глобальної геополітичної трансформації, а й у внутрішніх соціально-політичних тенденціях на мікрорівні.

Також аналіз цієї проблеми ускладнюється тим, що сучасний російський політичний режим не має чітко визначеної ідеологічної основи, що створює суперечності між його стратегічними цілями та практичними діями. Подібне становище можна умовно порівняти із ситуацією під час Другої світової війни, зокрема з періодом битв під Сталінградом 1942–1943 рр. та на Курській дузі у 1943 році, коли відсутність чіткої стратегії з боку Гітлера

перетворила воєнні дії на самоціль – досягнення перемоги будь-якою ціною, що, зрештою, призвело до катастрофічних втрат та капітуляції сотисячного угруповання армії Паулуса.

Отже, відсутність чітко сформульованої ідеології та послідовної стратегії в зовнішній політиці Російської Федерації зумовлює реактивний, а не проактивний характер її дій на міжнародній арені, що виявляється в ситуативному реагуванні на глобальні виклики замість вироблення довгострокових стратегічних рішень.

Нестабільність зовнішньополітичного курсу безпосередньо відображається і на внутрішньополітичних процесах: у сучасній Росії будь-яка спроба зайняти незалежну політичну позицію фактично прирівнюється до проявів екстремізму – від ліберальних до ультраправих ідеологічних поглядів та течій. Така ситуація свідчить про повну монополізацію політичного простору та відсутність легітимних механізмів внутрішньої дискусії та забезпечує російській владі ідеологічне підґрунтя для агресивної зовнішньої політики. У результаті формується замкнуте коло взаємозалежності зовнішньої і внутрішньої політики РФ. З одного боку, авторитарна внутрішньополітична модель потребує постійного відтворення зовнішнього образу ворога для легітимації власної влади та її подовження в невизначений термін, з іншого – агресивна зовнішня політика посилює внутрішні репресивні механізми, що забезпечують контроль над суспільством. Така взаємодія перетворює російську державність на систему, в якій зовнішня експансія стає інструментом внутрішньої стабілізації режиму, а внутрішня репресивність – засобом підтримання його геополітичних амбіцій.

Проте, якщо конкретизувати наш погляд на одному аспекті та поставити, здавалося б, очевидні питання, то ми потрапляємо у тунель глибоких досліджень, які можуть лише натякнути на те, що вкрай необачно вкладати «путінізм» у поняття олігархії чи просто авторитаризму, який набагато складніший для розуміння та який поєднує елементи персоналістського правління, імперського реваншизму та неоевразійської ідеології, що робить російську політику не лише важкою для розуміння, але й непередбачуваною, суперечливою та складною для прогнозування.

Отже, російська геополітика проявляється у спробах поєднати імперську риторику із прагматичними економічними чи безпековими цілями, що, зрештою, формує нестійкий баланс між традиційною «телурократичною» логікою та вимушеною адаптацією до сучасної багатополарної системи міжнародних відносин. Тому геополітика РФ у Центральній та Східній Європі, а особливо в українському напрямі, демонструє не стільки стратегічну цілісність, скільки боротьбу між історичною спадковістю імперського мислення та необхідністю реагувати на нові глобальні реалії.

Таким чином, повномасштабне вторгнення РФ на територію суверенної України 24 лютого 2022 року стало переломним моментом у розвитку сучасної світової політики. Оцінювати поточне протистояння або прогнозувати його можливі наслідки складно, а подекуди й недоцільно, оскільки міжнародна політика характеризується значною кількістю прихованих чинників і в цьому сенсі будь-які припущення щодо майбутнього розвитку подій без участі в процесах прийняття рішень є методологічно необґрунтованими та потенційно хибними. Водночас можна з упевненістю стверджувати, що подальша конфігурація світового порядку значною мірою залежатиме від результатів подій, які розгортаються в Україні.

Список використаної літератури

1. Schmitt, Carl. *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum*. Trans. and annot. G. L. Ulmen. New York: Telos Press, 2006. 372 p.
2. Ленін В.І. Повне зібрання творів : У 55 (56) т. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 21. 641 с.

3. Thiriart, Jean. L'empire euro-soviétique de Vladivostok à Dublin. Texts compiled by Christian Bouchet. [Nantes]: Ars Magna, 2018. 193 p.
4. Mackinder, Halford John. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. London: Forgotten Books, 2018. 290 p.
5. Brzezinski, Zbigniew. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books, 2016. 368 p.
6. Reinhardt R. O. Еволюція концептуальних засад російської наукової дипломатії (1996–2016). Науковий діалог. 2020. № 3. С. 385–401.
7. Barnett, Thomas P. M. The Pentagon's New Map: War and Peace in the Twenty-First Century. New York: Berkley Books, 2005. 448 p.
8. Президент Росії. Промова та подальше обговорення на Мюнхенській конференції з питань безпеки (10 лютого 2007 р.) / В. Путін. Мюнхен, 2007.
9. Gyots, E. «Ce geopolitika, durniu: Po yasennia polityky Rossii shchodo Ukrainy». Global Affairs, 2015, vol. 1, № 1, pp. 3–10.

THE UKRAINIAN DIMENSION OF RUSSIAN GEOPOLITICS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE AS A KEY FACTOR IN THE FORMATION OF A NEW REGIONAL ARCHITECTURE

Iryna Krynychna

*V.M. Koretsky Institute of State and Law, NAS of Ukraine,
Department of Public Administration and Administrative Law
Tryohsvyatitelska St. 4V, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2823-3397>*

The article analyzes the historical and theoretical foundations of Russian geopolitical thought concerning contemporary processes in Central and Eastern Europe, which are characterized by growing tensions and shaped by the revisionist policy of the Russian Federation. The main stages of the formation of Russia's geopolitical strategy after the collapse of the USSR are revealed, emphasizing that during this period the geopolitical landscape of the region underwent profound structural transformations that fundamentally changed the balance of power on the European continent. It is determined that Ukraine has become the focal point of a new geopolitical confrontation between Euro-Atlantic and Eurasian vectors of development. Having inherited the Soviet potential and a significant part of its ideological legacy, the Russian Federation seeks to maintain its influence in the region, viewing Central and Eastern Europe, and primarily Ukraine, as a key element in ensuring its own security and pursuing imperial ambitions. The study examines the impact of the Ukrainian factor on the transformation of the regional security environment, in which Ukraine acts not only as an object but also as an active subject of geopolitical processes, shaping the overall dynamics of security within the European space. It is argued that the dissolution of the USSR occurred across three interrelated dimensions-political, economic, and ideological – which revealed the deep stagnation of the Soviet system and Moscow's loss of control over the countries of the former Warsaw Pact and the newly emerged post-imperial states. Particular emphasis is placed on the pivotal role of the 2004 "Orange Revolution," an act of civil disobedience that symbolized Ukraine's break from Moscow and its declared aspiration for Euro-Atlantic integration. For Russian geopolitics, this marked the loss of a strategic component of its so-called "near abroad" and led to a radicalization of policy toward Ukraine. From a geopolitical perspective, Ukraine has become a conduit of the "thalassocratic" strategy opposing the "tellurocratic" space of the "Heartland," and this dichotomy remains central to understanding the contemporary geopolitical dynamics of Central and Eastern Europe. It is concluded that the future configuration of the global order will largely depend on the outcome of the war in Ukraine and the transformation of the regional security system.

Key words: geopolitics, Central and Eastern Europe, Ukraine, Heartland, Eurasianism, Russian geopolitics, thalassocracy, tellurocracy, national security, revisionism, collapse of the USSR, post-Soviet space.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025